

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLİYİ

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: AFPoliqrAF.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev
Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva
Prof.Dr. Şikar Qasimov

Tərcümə: Fariz Xəlilli
Dizayn: İntiqam Məhəmmədli
Koordinator: Məleykə Hüseynova
Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPIQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI

Zahidə Məmmədova
Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Məhəmməd Nurməmmədov
Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
“Memarlıq Konstruksiyaları və Abidələrin Bərpası kafedrası
<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224>

Giriş. Ölkəmizin ərazisi memarlıq abidələri ilə zəngindir. Bütün tarixi dövrlərə, müxtəlif funksional tiplərə aid olan bu abidələrin əksəriyyəti dövrümüzə qədər xeyli dərəcədə dağılmış halda gəlib çatmışdır. Həmin abidələrin bərpa edilərək yenidən öz əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması son dərəcə mürəkkəb və eyni zamanda incə bir işdir. Dağıntıları çox olan və daha qədim dövrlərə aid abidələrin isə konservasiya edilərək mühafizə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Abidənin inşa edildiyi dövrün memarlığının ümumi səciyyəsinin dərindən öyrənilməsi, memarlıq və inşaat üsullarının hərtərəfli tədqiq edilməsi bu iş üçün vacibdir. Memarlıq abidələrinin bərpası ancaq memarlıq tarixinin geniş tədqiqi zəminində müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilər. Ümumiyyətlə, “memarlıq abidəsi” və “bərpa” anlayışlarının yaranması hansı dövrdən insanların şüuruna daxil olmuş və müxtəlif tarixi dövrlərdə hansı məzmun daşımıdır? Çox gec yaranmış bu anlayışlar fəlsəfi, bədii və hər bir dövrün digər təsəvvürləri baxımından müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Bizim memarlıq abidəsi adlandırdığımız tikililərə, Avropa ölkələrində “abidə”, “tarixi abidə”, “memarlıq abidəsi” terminləri tətbiq edilmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk sənədlərində “tarixi və incəsənət abidələri” termini işlədilir. İndiki dövrdə isə memarlıq abidəsi tarix və mədəniyyət abidələri haqqında daha geniş anlayışa aid edilir. Bu terminlər, hər şeydən əvvəl, abidə anlayışına aid edilən abidələrin ikili - tarixi və bədii dəyərini əks etdirir (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 50). “Tarixi abidələrə” memarlıq-bədii dəyəri olmayan və yalnız müəyyən tarixi hadisələr və şəxsiyyətlərdən məlumat verən tikililər aid edilə bilər. Lakin bu tarixi dəyər çox vaxt “memarlıq abidəsi” adı altında dövlət siyahısına daxil edilmiş bədii əhəmiyyətli abidələrə də aid edilir. Müəyyən hadisələrin xatirəsinə ucaldılmış tikililər (zəfər tağları, obelisklər, məbədlər və s.) xüsusi kateqoriya təşkil edir. Özündə mühəndis - texniki xüsusiyyətləri cəmləşdirən, incəsənətin bir qolu olan memarlıq, istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsini müxtəlif dövrlərin memarlıq abidələrində görməyə imkan yaradır. Keçmişin qorunmuş tikililərinin tipoloji xüsusiyyətləri qədim dövrlərin məişət tərzini haqqında qiymətli informasiya daşıyır. Bu nöqtəyi - nəzərdən, qədim tikiliyə maddi mədəniyyət abidəsi kimi baxılır. Lakin memarlıq ideya - obraz dilinə malik incəsənət növü olduğu üçün abidələr müxtəlif dövrlərin ideologiyasının və mənəvi mədəniyyətinin tarixi şahidləridir (Məmmədova, 2007: 5). Abidə təkcə müasir mədəniyyət kontekstinə aid edilmir. Öz çoxəsrlik həyatında bir çox dəyişikliklərə, əlavələrə məruz qalan, günlərimizə qədər gəlib çatan abidə, müxtəlif dövrlərə aid bədii elementlərin uzlaşdığı daş sənəmə kimi qəbul edilə bilər. Yenidənqurmalar, əlavə

tikilmələr, hətta itki çox vaxt bədii tamliq təşkil edən abidənin dağılmasına deyil, onu dəyişərək yeni estetik keyfiyyətlərə malik özəl, başqa bir abidənin yaranmasına gətirir. Bir sənət əsəri kimi memarlıq abidəsi üçün müasir anlayışlara görə ondan kənarda baxıla bilməyən daha bir kontekst mövcuddur. Bu onun memarlıq və təbii mühitidir, bu mühiti abidə formalaşdırır və ondan, abidənin bədii cəhətdən dərk edilməsi asılıdır. Abidənin konteksti ilə yanaşı mühitin konteksti də zaman dəyişikliklərinə heç də az məruz qalmır. Bu, xüsusilə, aktiv urbanizasiya prosesləri gedən böyük şəhərlərdə daha qabarıq üzə çıxır. Mədəni irsin mühüm daşıyıcıları olan memarlıq abidələrinin mühafizəsi bu baxımdan çox aktualdır. Abidələrin mühafizəsi sadəcə pafosla söylənen şüar olmayıb, konkret mühəndis və estetik işlər tələb edir. Bu işləri isə özündə birləşdirən memarlıq elminin mühüm bir sahəsi olan bərpa sənətidir. Memarlıq-bərpa və konservasiya işləri, həmişə olduğundan daha aktualdır və ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Qanunvericilik və beynəlxalq sənədlər. Memarlıq tikililərinə hər zaman bugünkü kimi abidə münasibəti olmamışdır. Ötən əsrlərin müxtəlif dəyərli tikililərinin abidə kimi qəbul edilməsi, əsasən, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın ziyalı təbəqəsi arasında yayılmağa başlamışdı. Buna əsas səbəb memarlığın bir elm kimi formalaşması, insanların tarixi və estetik biliklərə yalnız istifadə baxımından deyil, eyni zamanda fəlsəfi və humanist mövqedən yanaşması idi. Memarlıq abidələrinin qədim dövrlərdən daşdığı məlumat, hər hansı xalq və ya sivilizasiya mədəniyyətinə şahidlik etməsi kimi xüsusiyyətlər cəmiyyət tərəfindən artıq ciddi şəkildə dərk edilirdi. Eyni zamanda yeni dövr memarlığı və klassik memarlıq üslublarında çalışan memarlar arasında bu kimi mövzularda yaranmış fikir təzadları, həmin yaranmış məsələlərin müzakirəsini tələb edirdi. Bu səbəbdən 1931-cü ildə Afinada keçirilən Bərpaçıların Beynəlxalq Konfransında qəbul edilmiş sənəd “Afina xartiyası” adı ilə tarixə düşdü. Bu sənəddə aşağıdakı əsas müddəalar əksini tapmışdır:

- Abidələrin istismarı və konsultativ səviyyələrdə bərpası məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar yaradılmalıdır.
- Abidələrin strukturunun xarakterinə və tarixi dəyərinə xələl gətirə biləcək səhvlərə yol verilməməsi məqsədilə təklif olunan bərpa layihələrinə tənqidi yanaşılmalıdır.
- Tarixi ərazilərin mühafizə problemləri bütün dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq milli səviyyədə həll edilməlidir.
- Təcili şəkildə bərpa olunmayacaq qazıntılar onların mühafizəsi məqsədilə təkrar torpala örtülməlidir.
- Bərpa işlərində müasir metod və materiallar tətbiq edilə bilər.
- Tarixi ərazilər ciddi şəkildə mühafizə edilməlidir.

Tarixi əraziləri əhatə edən mühitin mühafizəsinə diqqət yetirilməlidir (Венецианская хартия, 1974).

Memarlıq irsinin qorunması üzrə növbəti beynəlxalq sənəd memarların və texniki mütəxəssislərin 1964-cü ildə Venesiyada keçirilmiş II Beynəlxalq konqresində qəbul edildi. Bu sənəd “Venesiya xartiyası” adlandırıldı.

“Venesiya xartiyası” bərpa sahəsinə məhdudiyyət qoyaraq, birinciliyi abidələrin konservasiyasına verir: «bərpa müstəsna hallarda aparılmalıdır». Bərpanın əsaslandırılması – abidənin qorunub - saxlanma tələbi və eyni zamanda onun estetik və tarixi dəyərliyini qeyd etmək cəhdidir. Dəyərliyin bu şəkildə üzə çıxarılması metodu ciddi məhdudlaşdırılmışdır. Hər şeydən əvvəl, qeyri - şərtsiz sənədləşmə aparılmalıdır. «Fərziyyə başlanan yerdə bərpa bitir» yanaşması bərpaçıların devizi olmalıdır. Eyni zamanda müxtəlif dövrlərin təbəqələrini qoruyub – saxlamaq lazımdır, «çünki üslubların vahidliyi bərpanın son məqsədi deyildir». Əgər abidənin kompozisi-

siyasında qiymətli nə isə üzə çıxarsa, dəyəri olmayan təbəqələrin götürülməsi mümkündür (Venesiya Xartiyası, 1964).

Əvvəlki sənədlərdən fərqli olaraq, “Venesiya xartiyası” abidələrin şəhərsalma roluna və onların ətraf mühitinə daha çox diqqət yetirir. Bu yeni münasibət sənədin rəsmi adında öz əksini tapmışdır: «Tarixi abidələrin və diqqətəlayiq yerlərin konservasiyası və bərpası üzrə Beynəlxalq xartiya». Həmin sənədə görə, şəhər və kənd komplekslərinə də memarlıq abidəsi kimi baxılmalıdır. Onlar «xüsusi qayğı ilə əhatə olunmalıdır». Memarlıq abidəsinin nə olduğu haqqında daha geniş təsəvvür əsasnamədə də öz əksini tapmışdır: «bu anlayış təkcə möhtəşəm abidələri deyil, zaman keçdikcə daha böyük mədəni dəyər kəsb edən daha sadə abidələri də əhatə edir».

Abidələrin və tarixi yerlərin qorunması üzrə Beynəlxalq Şura (İCOMOS) abidələrin və diqqətəlayiq yerlərin qorunub – saxlanmasının ideya və metodikasını dəstəkləmək məqsədilə Venesiya xartiyasından sonra 1965-ci ildə yaradılmışdır. Şura Dünya irsinin siyahısının tərkibinə daxil ediləcək obyektlərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir, eyni zamanda müqayisəli analizi, texniki dəstəyi və siyahıya daxil edilmiş obyektlərin vəziyyəti haqqında dövrü hesabatın tərtibini yerinə yetirir. Şura Ümumdünya irsinin informasiya şəbəkəsinin aparıcı üzvlərindən biridir. Beləliklə, bərpa metodikası sahəsində ümumi müasir tendensiya - arxeoloji bərpanın prinsiplərini təsdiqləyir və eyni zamanda abidənin daha geniş şərhinə əsaslanan çevik yanaşmanın mümkünlüyünü də qəbul edir.

Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında növbəti sənəd Parisdə 16 noyabr 1972-ci ildə qəbul edilmiş UNESCO-nun Konvensiyası oldu. Həmin Konvensiya Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 16 dekabr 1993-cü il tarixində qəbul edilmişdir. Bu Konvensiyada “mədəni irs” dedikdə:

- abidələr: memarlıq, monumental heykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları;
- ansamblar: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları;
- görməli yerlər: insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür (Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu, 2001: 20-30).

Azərbaycan Respublikasında “Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması Haqqında” ən mötəbər sənəd 10 aprel 1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş qanundur (Məmmədova, 2004: 94). Bu qanun tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Həmin qanunun ilk maddəsində qeyd olunduğu kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir.

Dövlət tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına təminat verir, onların elmi tədqiqi və təbliği üçün zəruri olan qurumların yaradılmasını, fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, abidələrdən səmərəli istifadə üçün şərait yaradır.

Qanunun ikinci maddəsində tarix və mədəniyyət abidələrinin anlayışı və təsnifatı verilir:

- Tarix və mədəniyyət abidələri (bundan sonra - abidələr) arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir.
- Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə, daşınmaz abidələr əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur.

Bu qanunda istifadə edilən anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edirlər:

a) arxeoloji abidələr - insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar yer altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim məzarlıqlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar, hər cür qədim əşyalar, dini və xatirə abidələri, qaya və daşüstü təsvirlər və yazılar, qədim mədən istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat kürələri, qədim yollar, körpü qalıqları, arxlar, ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.

b) memarlıq abidələri - öz həcm-plan həllini kifayət qədər saxlayan qurmalar, müxtəlif təyinatlı memarlıq-inşaat binaları, yardımçı obyektlər, mühəndis kommunikasiyaları; məskənsalma (şəhərsalma) abidələri; ərazisinin əksər hissəsi memarlıq, tarixi-mədəni-sənətkarlıq abidələri və tikililəri ilə tutulan, ənənəvi məhəllələrə bölünən, bəzən də qala divarları ilə əhatə edilən küçə şəbəkəsini və mühəndis kommunikasiyalarını qismən saxlayan yaşayış məntəqələri, bağ-parklar, xiyabanlar, incəsənət nümunələri; yeni yaranmış memarlıq abidələri; öz həcm-plan, bədii-estetik, istismar-funksional və texniki-konstruktiv həllinə görə uzun ömürlü memarlıq binaları və qurmaları; kiçik memarlıq formaları; monumentlər, obelisklər, fəvvarələr, şalalələr, bulaqlar, hovuzlar, köşklər və ərazidə xüsusi mövqe tutan başqa yaradıcılıq obyektləri;

c) tarix abidələri - cəmiyyət və dövlət tarixi ilə, müharibə və milli-azadlıq hərəkatı ilə, elm və texnikanın inkişafı ilə, xalqın həyatındakı mühüm tarixi hadisələrlə bağlı dəyərlər, dövlət xadimlərinin və hərbi xadimlərin, Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarının, Milli Qəhrəmanların, görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı qurmalar; mənzillər, xatirə yerləri, sənədlər və əşyalar, etnoqrafik abidələr-xalqın maddi, mənəvi, ideoloji, sənətkarlıq və təsərrüfat həyatını özündə əks etdirən qurmalar və əmək alətləri, əşyalar, epiqrafik abidələr - üzərində yazılar olan müxtəlif daş, gil, ağac və metal nümunələri;

e) qoruqlar - tarix və mədəniyyət üçün böyük əhəmiyyəti olan, dövlət tərəfindən mühafizə edilən ərazilər və ya məskənlər;

o) abidələrin mühafizə zonası - abidələrin görkəminə xələl gətirməmək məqsədilə onların yerləşdiyi sahənin ətrafında abidənin xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilən əlavə tənzimləmə zonası.

Abidələr dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələrə bölünür. Abidələrin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünü Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyi əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı beynəlxalq normalara uyğun aparır, tərtib və təsdiq edir.

Memarlıq abidələrinin bərpa tarixi. Memarlıq abidələrinin bütün dövrlərdə qayğıya ehtiyacı olmuşdur. Onları qorumuş, təmiri aparılmış, bəzi hallarda isə bərpa etmişlər. Bu, ilk növbədə utilitar tələbatdan irəli gəlmişdir: çünki onlar öz zamanında müəyyən funksiyalar üçün inşa edilmişdi, bu funksiya cəmiyyətin tələbatına uyğun gəlirdi və zamanla qədər tikililərin özləri də lazımlı hesab edilirdi. Bəzən utilitar tələbat arxa planda qalırdı: bu mövqe dəyərli dini məbədlərə,

xatirə tikililərinə (zəfər tağları, sütunlar) aid edilirdi. Memarlıq tikililərinə olan bu münasibət onların memarlıq abidəsi kimi dəyərləndirilməsindən irəli gəlirdi. Yalnız xüsusi tarixi situasiyalarla bağlı istisnalar bu ümumi baxışlardan kənara çıxırdı. Məsələn, Roma imperatorlarından biri olan Mayorianın (457-461 il) onun şöhrətini və gözəlliyini əks etdirən Romanın monumental tikililərinə xələl gətirilməməsi haqqında fərmanı məlumdur. Bu fərman imperator hakimiyyətinin gücünü və nüfuzunu bərpa etməyə, varvarların basqınlarına qarşı durmağa çalışan Mayorianın siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Romanın memarlığının çiçəklənmə dövrü onun üçün imperiyanın əzəmətinə əks etdirən bir simvol idi (Məmmədova, 2007: 13).

Romanın talanı və Vizantiyanın süqutundan sonra (IV-IX əsrlər) deqradasiya dövrü başladı, memarlıq abidələri nəinki unuduldu, hətta şüurlu şəkildə məhv edilirdi. Qədim tikililərə olan bu münasibətə uyğun olaraq abidələrin bərpası və ya dəyişilmiş tələblərə uyğunlaşdırılması zamanı memarların fəaliyyəti həmin abidələrin onların əvvəlki xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və ya qorunmasını qarşılarına məqsəd qoymamışdı. Bəzi hallarda kompozisiya tamlığı üçün köhnə binanın qorunmuş hissələrində dəyişikliklər aparılırdı. Lakin çox vaxt köhnə tikiləri sadəcə olaraq dağıdıb yerində yenisini inşa edirdilər. Köhnə tikililərin hissələri çox zaman yeni memarlıq əsərinin yaradılması üçün material kimi istifadə edilirdi.

IX əsrdə Böyük Karlın dövründə memarlıq abidələrinə yenidən maraq yarandı. İntibah dövründə memarlıq abidələrinin bədii dəyər yenidən dərk edildi. XV əsrin sonlarında İtaliyada (Roma və Toskanada) memarlıq abidələrinin qorunması haqqında fərmanlar verildi. Bu sənədlərdə qədim dövrlərdən məlum olan abidələrin bədii xüsusiyyətlərinin bərpasının vacibliyi qeyd edilirdi. Bu vəziyyət XVIII əsrə kimi davam etdi. XVIII əsrin sonu Böyük Fransa inqilabından sonra kral sarayları və məbədlərinin bərpasının yeni mərhələsi başlandı. Romantizm dövründə (XVIII – XIX əsrlər) bərpa anlayışı bərpaçılar tərəfindən özünəməxsus şəkildə qavranılmağa başlandı: onlar abidələrin yalnız xatirə əhəmiyyətini qeyd edirdilər, yəni onların xarici görünüşünə dəyişiklik gətirərək bədii bərpa tətbiq edirdilər.

Bizim dövr üçün xarakterik olan memarlıq əsərlərinə abidə kimi yanaşılması, onların müəyyən əhəmiyyət kəsb etməsi humanizm hərəkatının inkişaf etdiyi son orta əsrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Humanizmin əsas məzmunu – orta əsrlərə mənsub dini doğmalardan uzaq insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və azad inkişaf etməsinə olan səydir.

Antik dövrün memarlıq tikililərinə olan münasibətin kəskin dəyişilməsi XVIII əsrdə baş verdi. Bu münasibətin yaranmasının ciddi səbəblərindən biri elmi sistemləşdirmənin prinsiplərinin digər elm sahələrinə, o cümlədən incəsənət tarixinə tətbiq etməyə çalışan təbiət elmlərinin geniş inkişafı oldu.

XVIII əsrdə Antik dövr memarlığına yaranan yeni münasibət planlı tədqiqatların həyata keçməsində özünü büruzə verirdi. 1738-ci ildə eramızın 79-cu ilində Vezuviy vulkanının külü altında qalmış antik Gerkulanum, 1748-ci ildə isə Pompey şəhərlərinin qazıntılarına başlandı. Onilliklərlə sürən qazıntılar ilkin olaraq ayrı-ayrı incəsənət əsərlərinin bir növ dəfinə axtarışı məqsədlərini daşıyırdı, lakin sonralar getdikcə daha çox sistemləşmiş elmi xarakter alırdı. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Roma forumunun qazıntılarına başlandı. Bu işlər nəticəsində antik dövrün təsviri incəsənəti və memarlığı haqqında olan təsəvvürlər nəinki genişləndi, eyni zamanda ümumi maraq abidələrin taleyinə cəlb edildi.

Antik incəsənətin tədqiqi sahəsində İohan İoaxim Vinkelmanın böyük əməyi və rolu vardır. Vinkelman ilk dəfə olaraq bu abidələrə bir tarixçi kimi yanaşaraq incəsənətin inkişafının cəmi-

yyətin inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu bildirdi. Onun çoxillik tədqiqatlarının nəticəsi 1764-cü ildə dərc edilmiş «Qədim incəsənət tarixi» adlı əsəri oldu. Bu, incəsənət tarixi sahəsində Avropa ədəbiyyatında yaranmış ilk əsər idi (Məmmədova, 2004: 6).

XVIII əsrdə ilk dəfə olaraq memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması haqqında ilk təsəvvürlər yaranır, bu, xüsusilə, əvvəlcə antik tikililərə aid edilir. Qədim tikililərə olan münasibətin dəyişilməsi fəaliyyətin spesifik növü olan ilk bərpaların yaranmasına şərait yaradır. Bərpa obyektini kimi təkcə istifadə olunan tikililərin deyil, eyni zamanda antik dağıntıların da qəbul edilməsi xarakterikdir. Beləliklə, işlərin aparılması təsadüfi tələblərdən deyil, yalnız abidələrin dəyərliliyindən irəli gəlirdi. Bu mənada Kolizeydə aparılmış bərpa işləri həmin dövr üçün yenilik idi.

Kolizeyin bərpası XIX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir (memar Rafael Stern). Amfiteatrın qismən dağılmış xarici dairəsi bu dövrdə onların davamı olan kərpic kontrforslarla möhkəmləndirilmişdi. Bu kontrforslardan biri abidənin qavranılmasına məlum dissonans gətirən tamamilə utilitar konstruksiya kimi yerinə yetirilmişdi (Şək.2). İkinci kontrforsun tikilməsi zamanı bu cəhət nəzərə alınmışdı – kontrfors divarların qorunmuş hissəsində fasadın strukturu və dekorasiyasını təkrar edərək üçyaruslu arkada və hündür attika şəklində həll edilmişdi. Bu halda özəl fasadın təkrarına yol verilməmişdi, çünki əlavə edilmiş kontrfors Kolizeyin hörüldüyü iri blok daşlardan deyil, kərpicdən yerinə yetirilmişdi (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 9).

İlk bərpaçılar arasında görkəmli yerlərdən birini Juzeppe Valadye tutur. Onun tərəfindən Roma-da yerinə yetirilmiş Tit tağının bərpası (1821) sonrakı dövrlərdəki bərpa üsullarından böyük üstünlük təşkil edirdi. Tağın böyük bir hissəsinin dağıdılmasına baxmayaraq orta əsrlərdə Tit tağı qala tikililərinə aid edilmişdi. Valadye yeni tikililəri sökərək antik dövrə aid hissələri üzə çıxardı. Bu hissələr əsasında o, abidənin ilkin görünüşünü dəqiqliklə bərpa etməyə nail oldu. Bu rekonstruksiyanı Valadye naturada yerinə yetirdi, lakin yeni əlavələri özəl hissələrdən fərqləndirmək üçün o, iki vasitədən istifadə etdi. Birincisi, bu əlavələr, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, mərmərdən deyil, travertindən yerinə yetirildi. İkincisi, bərpa əlavələrinə bir qədər sadə xarakter verildi (Şək.1).

XIX əsrin əvvəlində yaradan bərpaçılar praktiki olaraq ilk dəfə bərpa əlavələrinin özəl hissələrdən fərqləndirmək üçün başqa materialdan istifadə edilməsini həyata keçirmişdilər. Belə yanaşma sonrakı dövrlərdə aparılan bərpa işlərinə böyük təsir göstərdi. Bundan sonra qədim incəsənət və memarlıq əsərləri təkcə estetik və tədqiqat dəyərinə deyil, eyni zamanda tarixi dəyərə malik obyekt kimi də qavranılmağa başladı. Bu dövrdə abidənin formalaşmış konsepsiyası müasir konsepsiyaya çox yaxın idi.

Abidələrlə zəngin olan respublikamızda da bərpa işləri 1940-cı illərdən sonra memarların maraq dairəsinə daxil olur. Həmin vaxta qədər abidələrdə aparılan tarix və memarlıq tədqiqat işləri qismən nəzərə çarpır. Qeyd edək ki, ölkə ərazisində mövcud olan memarlıq abidələrinin əksəriyyəti dövrümüzə qədər xeyli dərəcədə dağılmış halda gəlib çatmışdır. Bu abidələrin bərpa edilərək yenidən öz əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması son dərəcə mürəkkəb və eyni zamanda incə bir iş idi. Abidənin inşa edildiyi dövrün memarlığının ümumi səciyyəsinin dərindən öyrənilməsi, dövrün memarlıq və inşaat üsullarının hərtərəfli tədqiq edilməsi bu iş üçün vacib idi və bu gün də belədir. Memarlıq abidələrinin bərpası ancaq memarlıq tarixinin geniş tədqiqi zəminində müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilər.

Azərbaycan memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində II Dünya müharibəsindən sonrakı

illərdən sistemli şəkildə başlayan tədqiqat işləri səmərəli nəticələr verdi. Memarlıq abidələrinin öyrənilməsi sahəsində aparılmış və nəşr edilmiş tədqiqatlara əsaslanaraq bir sıra görkəmli abidələr bərpa edildi. Bakıda Şirvanşahlar saray kompleksi, Naxçıvandakı türbələr, Abşeron-dakı feodal qəsrləri, Şəki xan sarayı, Mərzə kəndindəki Diri Baba türbəsi və s. abidələr həmin dövrdə bərpa və ya konservasiya edilmişdir (Useynov, Bretanitskiy & Salamzade, 1963).

Tədqiqat və bərpa işlərinin inkişafına 1952-ci ildə yaradılan Xüsusi Elmi – Bərpa və İstehsalat Emalatxanasının fəaliyyəti (emalatxana hal-hazırda «Azərbaypa» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu adlanır) böyük təkan verdi. Elmi-Bərpa Emalatxanasının əsas vəzifəsi Azərbaycan memarlıq abidələrini elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə bərpa etmək idi. Bu isə düzgün metodika ilə aparılmış ölçmə, elmi-tədqiqat işləri, arxiv, ədəbiyyat və bərpa işlərindən alınmış düzgün məlumatla əsaslanmalı idi (Məmmədova, 2007: 49).

Bərpa və möhkəmləndirmə işlərinin gedişindəki çətinlik bir də onunla mürəkkəbləşirdi ki, bərpaya başlanan ilk illərdə bəzi memarlıq abidələri həddən artıq köhnəlmiş və tamamilə dağılmaq təhlükəsi qarşısında idi. Bəzi abidələrdə aparılan ilk tədqiqatlar tikililərin yükdaşıyan konstruksiyalarının açılmasını tələb edirdi, abidələrdə o vaxta qədər məlum olmayan ciddi zədələri aşkar çıxarırdı. Belə hallarda abidənin uçmasının qarşısını almaq üçün tikilinin təcili tam bərpasını bütün təfərrüatı ilə nəzərə alan layihənin hazırlanmasını gözləmədən daşıyıcı konstruksiyaların möhkəmləndirilməsinə, yəni konservasiyasına aid bir sıra işləri yerinə yetirmək lazım gəlirdi. Belə bir şəraitdə çalışan Azərbaycanın ilk görkəmli bərpaçı-memarlarının - H.Dadaşovun, T.Bağırzadənin Ə.Salamzadənin, L.Bretanitskinin, Ə.Sadıqzadənin, S.Kərimzadənin, N.Rzaevinin və s. fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində Azərbaycan memarlarının 1950 – 60-cı illərdə gördükləri elmi – tədqiqat və bərpa işləri sonrakı illərdə də çox geniş vüsət aldı. Yeni yetişən memarlar nəsli bu sahədə işləri bu gün də uğurla davam etdirirlər.

Şəkil 1. Juzeppe Valadye 1821–ci ildə Tit tağında bərpa işləri apardı

Şəkil 2. XIX əsrin əvvəllərində Rafael Stern Kolizeydə fraqmentar bərpa və konservasiya işləri apardı

Memarlıq abidələrinin bərpa üsulları. XIX əsrdə Avropa ölkələrində aparılan bərpa işlərində xüsusi canlanma yarandı, eyni zamanda bərpa işlərinin də aparılma xüsusiyyətləri bərpaçı memarın zövqünə və istəyinə bağlı bir məsələ olaraq qalırdı. Həmin dövrün bərpa nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafına Ejen Emmanuel Violle le-Dükün fəaliyyəti böyük təsir göstərdi. Böyük alim eyni zamanda bərpaçı – praktik olan Violle-le-Dük özündən sonra müxtəlif janrda çoxlu əsər qoyub getmişdir. Konstruktiv və funksional cəhətdən özünü doğrultmuş memarlığın idealını o, qotika sənətində görürdü. Onun qotikaya müraciəti heç də keçmişə çağırış deyildi.

Halbuki özü qüvvəsini qotik üslubda yeni kilsələrin inşasında sınaırdı. Amma hər şeydən əvvəl o, memarlığın zamana və məkana uyğunluğunu tələb edirdi (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 16).

Bu mövqe onun geniş şöhrət tapmış müddəalarında yığcam şəkildə şərh olunmuşdur: «Binanı bərpa etmək – onu mühafizə, təmir və ya onun dayanıqlığını bərpa etmək deyildir, bərpa – binanı, bəlkə də, əvvəllər real mövcud olmamış şəkildə tamamlamaqdır». Bu müddəalardan bir neçə qaçılmaz nəticə meydana çıxırdı. Hər şeydən əvvəl, bu kontekstdə «tamamlanmış görünüş» tam bərpanı deyil, eyni zamanda abidənin aid olduğu dövrə mənsub yad ünsürləri yox etməklə, üslub vahidliyini də xarakterizə edir. Təcrübədə isə bu daha yeni dövrlərə aid qalıqların, bir çox hallarda belə, yüksək dəyərliliyə malik incəsənət əsərlərinin məhvinə də gətirirdi. Violle-le-Dükun digər bir tezisinin nəticəsi olaraq tədqiqatçının və bərpaçının əsas diqqətinin real mövcud olan abidəyə deyil, bərpanın ideyasına, abidədən fərz edilən ideal obrazına yönəldirdi. Bu şəkildə verilən traktovka praktiki olaraq binanın bu və ya digər hissələrinin dəyərliliyinin əhəmiyyətini heçə endirirdi, abidənin hər hansı bir zədələnmiş elementlərinin yeni surətlərlə əvəz olunmasını təqdir edirdi, beləliklə də, bütün əvəz olunan elementlər əslə kimi qələmə verilirdi. Abidə tamaşaçı gözü qarşısında sanki indicə yaradılmış, təkrarolunmaz, zədəsiz, zaman daxilində mövcud olmamış kimi baxılmalı idi. Bu azmış kimi, bu və ya digər «təsadüfi», daha doğrusu desək, tarixi səbəblərə görə müəllif tərəfindən düşünülmüş, lakin real həyata keçirilməmiş ideyalar ondan sonrakı memar tərəfindən həllini tapmalı idi. Bu şəkildə olan konsepsiya sonralar «üslub bərpası» adını aldı (bəzi hallarda o, romantik bərpa adlandırılır).

XIX əsrin ortalarında bu üslub geniş yayılmışdı. Təkcə Fransanı deyil, bütün Avropa ölkələrini Ryöskinin pessimist qiymətini tamamilə təsdiqləyən geniş bərpa dalğası бүрүdü. «Üslub bərpasına» məruz qalmış abidələr sırasında İtaliyanın böyük şəhərlərindəki bu dövrdə yeni fəsadlar əldə etmiş kilsələr xüsusi qrup təşkil edirdi. Texniki səbəblərə görə orta əsr italyan məbədlərinin fəsadlarının mərmər üzlükləri yalnız binanın tam inşasından sonra yerinə yetirilirdi. Tarixi dövrlərdə baş verən dəyişikliklər, eyni zamanda iqtisadi çətinliklər nəticəsində bir çox binalar mərmər üzlüksüz, fasada çıxarılmış kötür but daşları şəklində qalmalı olurdu. Bu, çox vaxt ən böyük və ən əhəmiyyətli binalarda baş verirdi (Florensiya, Milan, Boloniya, Peruce şəhər məbədləri, Florensiyanın San Lorenzo və Santa – Kroçe kilsələri;

«Üslub bərpasının» prinsiplərinə biz nə qədər mənfi münasibət bəsləsək də belə, XIX əsrdə onun yayılmasını memarların səriştəsizliyi və ya səhvləri kimi qiymətləndirməməliyik. Bu təzahürü müəyyən qədər düzgün qiymətləndirmək üçün XIX əsrin ümumi mədəni vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Bərpaçıların öz məsələlərinin məhz bu şəkildə həlli üçün real tarixi şərtlər mövcud idi. XIX əsrin memarlığı keçmiş dövrlərin üslublarının eklektik şəkildə qəbul edilməsi yolu ilə inkişaf edirdi. Beləliklə, üslub bərpası onların müasiri olan adi memarlıq yaradıcılığı ilə daxilən uzlaşırdı.

«Arxeoloji bərpa» nəzəriyyəsi. XIX əsrin sonlarına yaxın üslub bərpasından getdikcə daha çox ümumi narazılıq meydana çıxırdı. Bu üslubda bərpa olunmuş abidələrin sayı artdıqca abidənin yerində ona xarici cəhətdən bənzər, lakin mahiyyətə abidənin əsil memarlığından prinsipial şəkildə tamamilə fərqli olan tikili yaranırdı.

Yeni dövr memarı üçün bütünlüklə keçmiş tarixi dövrə daxil olmaq, orta əsr ustaları kimi orta əsr memarlığını yaratmaq tezisinin yalnız olduğu labüdlüyü tamamilə aydın olurdu. Bu baxışların dəyişilməsindən bir nəticə yarandı ki, bərpa düşünülməmiş ideya deyil, tamamilə müəyyən

maddi həyata keçirilmiş real əsərdir. Bərpaçının qədim memarın yaradıcılıq emalatxanasına daxil olduğu iddiaçı olmağa heç bir ixtiyarı yoxdur, o yalnız bərpa olunan abidənin ayrı-ayrı elementlərini: divarları, tağbəndləri, karnizləri və s. dəqiqliklə təkrar yarada bilər. Bunun üçün memara həmin elementlərin nə şəkildə olduğunu dəqiqliklə bilmək lazımdır, deməli, o, öz diqqətini üslubun öyrənilməsində deyil, konkret abidə haqqında bütün səhifə tarixi məlumatların dəqiqliklə axtarılmasında cəmləşdirməlidir. 1893-1911-ci illərdə Milandakı Sforza qəsrinin bərpasının əsasını məhz belə dəqiq tədqiqat işi təşkil edirdi. Bərpaya görkəmli italyan incəsənət tarixçisi Luka Beltrami rəhbərlik edirdi. Hələ o zaman aparılan bərpa metodlarının prinsipləri yeni konsepsiyalarının formalaşmasına yönəlmiş daha ardıcıl tənqid yaranmağa başladı. Bu sahədə görkəmli rəssam və ictimai xadim, Ryöskinin davamçısı olan Uilyam Morrisin publisistikası böyük rol oynadı. İtalyan memarı və tənqidçisi Kamillo Boyto bu istiqamətdə daha geniş və tam tənqidi mövqeyini bildirdi (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 23).

XX əsrin ilk onilliklərində bərpanın yeni prinsipləri rəğbət qazandı. Yeni üslub «arxeoloji bərpa» termini ilə adlandırılırdı. Abidənin tarixi baxımdan dəyərli tikili kimi qəbul edilməsi artıq onun tədqiqini, bərpa və arxeologiyani bir-birinə çox yaxın edirdi. Bərpanın əsasını abidənin arxeoloji obyekt kimi naturada dəqiq və metodik şəkildə tədqiqi təşkil etməyə başlamışdı.

Rusiya praktikasında yeni bərpa metodlarının bütünlüklə formalaşması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və arxeoloji komissiyaların ən fəal üzvlərindən biri olan memar, arxeoloq P.P. Pokrişkinin adı ilə bağlıdır. 1902-1908-ci illərdə Novqorodda Spas kilsəsinin bərpası ona böyük şöhrət gətirdi. Abidənin tədqiqatının dəqiqliyi, onun fiksasiyası, inşa işlərinin icrasına görə bu bərpa heç bir təkrara malik deyildi. Abidədə bərpa əlavələri minimuma endirilmiş, rəngkarlıq işləri, hörgünün xarakterik fakturası qorunub saxlanmışdı (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 38).

Bərpanın metodikası məsələləri haqqında mühüm fikirlər, eyni zamanda Orta Asiya abidələrinin bərpası haqqındakı məqaləsinin girişində vermiş B.N.Zasıpkinə də aiddir. Zasıpkin abidələrin tədqiqinin memarlıq - arxeoloji metodları məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Tədqiqatın bu şəkildə aparılması – fiksasiyadan əlavə, texnoloji və texniki tədqiqat, konstruksiyaların, memarlıq formalarının, dekorun tədqiqatı, qədim hissələrin və ya ilkin görünüşün araşdırılması, toplanmış materialların analizi bu bərpaçı-alimin abidəyə yanaşmasının əsasını təşkil edirdi (Засыпкин, 1928).

Çoxillik dünya təcrübəsindən sonra formalaşmış müasir bərpa sənətində əsas üstünlük konservasiya tədbirlərinə verilir (Şəkil 5). Konservasiya adı altında adi təmir praktikasına daxil olmayan, abidənin qorunması üçün lazım olan xüsusi tədbirlər qəbul edilir. Abidənin bu və ya digər səbəblərdən qeyri - qənaətbəxş vəziyyəti konservasiyanın aparılmasına zərurət yaradır. Konservasiyanın iki növü mövcuddur. Tez dağılmağa məruz qala biləcək abidənin müvəqqəti konservasiya-qorunma tədbirləri: dayaqların, örtüklərin qurulması və s. İkinci növ konservasiya tədbirlərinə uzun müddətli faktorlar nəticəsində dağılmağa məruz qalan abidələrin möhkəmləndirilməsi üzrə mürəkkəb işlər: bünövrələrin və əsasların bərkidilməsi, aşırma qüvvəsini qəbul edən əlaqələrin qurulması, deformasiyaların aradan götürülməsi, rütubətlə mübarizə tədbirləri, temperatur - nəmlik rejiminin təşkili, abidənin köhnə materiallarının struktur bərkidilmələri, hörgünün duzlaşmadan təmizlənməsi, bioloji qoruma və s. daxildir.

Abidənin təmiri - adi inşaat üsulları ilə onun qorunması məqsədi ilə mütəmadi aparılan işlərdir. Bu halda, bir qayda olaraq, abidənin stukturuna minimal şəkildə toxunulur. Təmirin əsas növləri: dam örtüyünün dəyişilməsi və rənglənməsi, suvağın bərpası, divarların boyağının ye-

nilənməsi və s. Bu zaman abidədə olan dəyərli elementlərin qorunub - saxlanması üçün onun ilkin tədqiqatı vacibdir. Təmirin gedişi əsnasında abidə haqqında yeni lazımlı informasiya verən tapıntıların aşkarlanması mümkündür (Şəxixanov, 2018: 29).

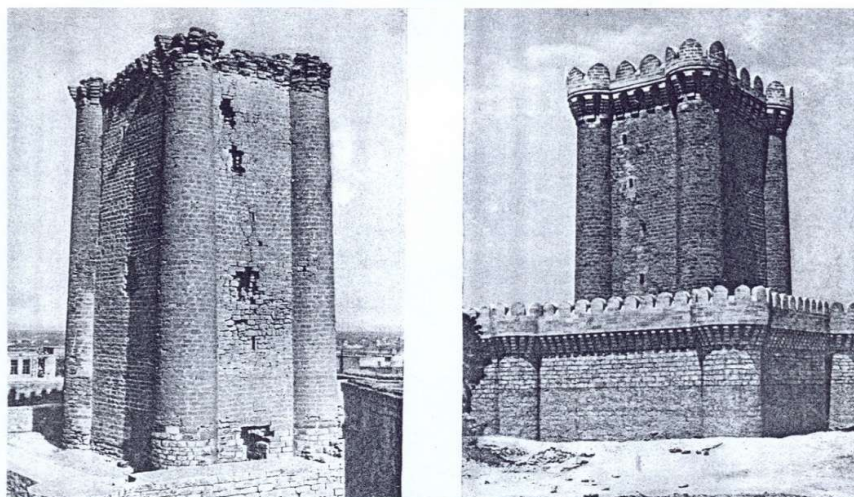
Dağılmış abidə, adətən, tamamlanmamış memarlıq kompozisiyasına malik olduğuna görə fraqmentarlığı və mənzərəliyi ona spesifik emosional ifadəlik verir. Dağıntıların bu keyfiyyəti onların möhkəmləndirilməsi zamanı, sözsüz ki, saxlanılmalıdır. Amma bir çox hallarda memarlıq abidəsinin keçmiş nizamlılığının əlamətlərini vurğulamaq zərurəti yaranır. Bu məsələ ikili üsulla həll edilir. Birinci üsul olan anastiloz - abidənin dağılması zamanı yerini dəyişmiş, lakin bizim dövrə kimi qalmış özəl fraqmentlərin öz əvvəlki yerinə qoyulmasıdır. Bu elmi metodun yaradıcısı N. Balanos Propileyi bərpa edərkən fraqmentlər əsasında bərpanın əsas müddəalarını şərh etdi. Həmin metod «anastiloz» adlandırıldı. N. Balanos bərpa olunan abidənin elementlərin üzərindəki əvvəllər yaranmış zədələrin aradan götürülməməsini düzgün hesab edirdi. N. Balanos bunlara abidənin «paxırı» kimi münasibət bəsləyirdi. Bu üsul antik tikililərin qazıntılarının ekspozisiyası zamanı geniş tətbiq edilir (Balanos, 1936; şəkil 7). İkinci üsul isə - bərpa - abidələrdə aparılan işlərin ən mürəkkəb və kompleks növüdür. Onun əsas məqsədi abidələrin ömrünün uzadılmasıdır. O, adətən özündə təmir və konservasiyanın elementlərini birləşdirir. Bununla yanaşı, bərpanın əsas komponenti onun bədiilik xüsusiyyətlərini tam açmaq məqsədilə abidənin mövcud görünüşünü dəyişməkdir. Bu, abidənin ictimai dəyərini vurğulamağa və onun ömrünü uzatmaq üçün şərait yaratmağa imkan verir. Bərpa işləri də iki üsulla aparıla bilər: tam bərpa və fraqmentar bərpa.

Tam bərpa fraqmentar bərpadan ilk əvvəl təkcə miqyasına görə deyil, abidənin ilkin vəziyyətinə bütün təmliyiylə mütləq dönməsini qarşısında əsas məqsəd qoyması ilə fərqlənir (Şəkil 3). Qatların qorunması məsələsi və bərpanın mümkünlüyü fraqmentar bərpa olduq kimi həll olunmur. Qatların qorunub - saxlanması bədii və tarixi dəyərindən çox, onların inşa tarixindən asılıdır. Bərpaya olan bu münasibət müasir baxışların ümumi sisteminə uyğun gəlmir və tam bərpa çox nadir bir müstəsna hal kimi yol verilə bilər. Tam bərpanın bizim dövrümüzdə dağıntılara məruz qalmış abidələrdə aparılması daha məqsədəuyğun sayılır.

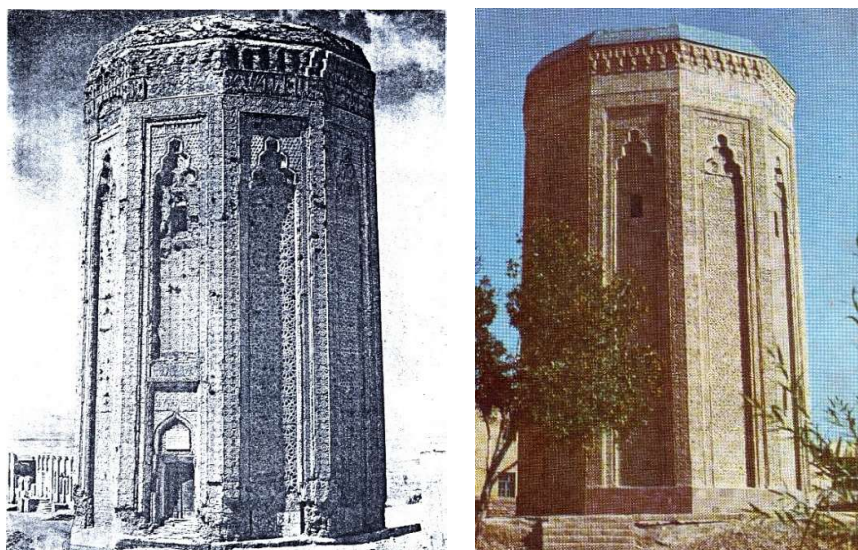
Müasir nəzəri baxışlara və ilk Venesiya xartiyasının müddəalarına əsaslanan əsas bərpa növü fraqmentar bərpa adlanır. Fraqmentar bərpa konservasiyanın əhatəsinin qismən genişlənməsini əks etdirir və onlar arasında tam sərhədi qeyd etmək həmişə mümkün deyil (Венецианская хартия, 1974; şəkil 7).

Ümumiyyətlə, bərpa (o cümlədən fraqmentar bərpa) iki əməliyyatdan ibarətdir: onu təhrif edən yeni elementlərin aradan götürülməsi ilə abidənin açılması və itmiş elementlərin bərpası. Abidənin açılması aşkarlanacaq özəl elementlərlə müqayisədə aradan götürülməsi elementlərin bədii və tarixi cəhətdən heç bir və ya çox az maraq doğurduğu hallarda mümkündür. Əgər abidənin açılması onun dayanıqlığına xələl gətirsə və ya abidənin qorunub - saxlanmasını pisləşdirsə, bu işlərin aparılması qeyri - mümkündür.

Bərpa proseslərində tətbiq edilən müasir üsullardan biri də siqnasiyadır. Ənənəvi və ya müasir inşaat üsullarının tətbiqi ilə bərpa edilmiş hissələrin fərqli görünmə tədbirlərinin - siqnasiyaların əhəmiyyətini artırır (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 63). Təcrübə göstərir ki, siqnasiyanın metod və ölçüləri abidənin xarakterindən asılı olmalıdır. Yeni hissələrin özünəməxsus rəngi və fakturası ilə qabarıq şəkildə seçilməsi arxeoloji kompozisiya təmliyinə malik olmayan obyektlər üçün daha məqsədəuyğundur; digər hallarda çalarların tətbiqindən ibarət olan vasitələr daha yararlıdır. Siqnasiya, əsasən, divar materialı üçün qəbul edilir (Şəkil 6).

Şəkil 3. Mərdəkan(Abşeron). Düzbucaq donjonlu qəsir, XIV əsr.
Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü

Şəkil 4. Naxçıvanda Möminə xatın türbəsi. 1186-87-ci illər. Memar Əcəmi Naxçıvani.
Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü

Şəkil 5. Orta əsr Ağsu şəhəri ərazisində konservasiya edilmiş arxeoloji qalıqlar

Şəkil 6. Santa Margarida de Montbui qəsrinin siqnasiya üsulu ilə fraqmentar bərpa, İspaniya

Şəkil 7. Parfenon məbədinə memar Balanos tərəfindən anastiloz üsulu ilə aparılmış fraqmentar bərpa işləri. Yunanıstan

Memarlıq abidələrinin tədqiqi. Abidənin bərpası mütləq çoxtərəfli kompleks tədqiqatlara əsaslanmalıdır. Bu tədqiqatlar hələ obyektlə ilkin tanışlıq mərhələsində – memarın mühəndislə birlikdə ilk vizual tədqiqatı, sxematik ölçmələri apardığı, lazımi ədəbiyyatda və arxivlərdə olan ilkin məlumatlarla tanış olduğu zaman başlanır. Biblioqrafik və arxiv tədqiqatların məqsədi – bərpaya məruz qalacaq abidə haqqında ilkin təsəvvür yaratmaqdır. Onun mövcud vəziyyətində bədii xüsusiyyətlərini, sonrakı tikintilər nəticəsində yaranmış təhrifləri və texniki vəziyyətini ümumi dəyərləndirməkdən ibarətdir. İlkin vizual tanışlığa əsaslanaraq abidənin açılmasından əvvəl abidəyə qiymət vermək təxmini ola bilər, hətta bunun üçün də memar və mühəndisdən böyük bilik və təcrübə tələb edilir. Bu səbəbdən ilkin tədqiqat ixtisaslı mütəxəssislərə həvalə olunmalıdır. Bir qayda olaraq bu işə bərpa layihəsinin müəllifi cəlb edilir. İlkin tədqiqat nəticəsində sonrakı tədqiqat işlərinin həcmi, tərkibi və istiqaməti təyin edilir. Tədqiqat proqramı abidə ilə memarlıq tanışlığı və mühəndis – texniki axtarışlar üzrə silsilə işləri özündə birləşdirməlidir. Bərpa məsələlərinin düzgün həllinə lazım olan tam və hərtərəfli tədqiqat mənzərəsinin əldə edilməsi üçün bu silsilələrin qarşılıqlı şəkildə bağlı olması lazımdır (Məmmədova, 2007: 120).

Abidənin kompleks memarlıq tədqiqatı onun inşa tarixini maksimal təhlilə işıqlandırmaqla, itmiş memarlıq formalarının qorunmuş qalıqlarını aşkar etməkdir, onların dəqiq sənədlər əsasında bərpasının mümkünlüyünü təyin etməkdir. Bu silsiləyə abidədə sonradan aparılan işlərə və naturada abidənin tədqiqinə də daxildir. Mətn və ya qrafik materiallar şəkilində tarixi məlumatların toplanması abidədən kənarda aparılır. Abidənin fiksasiyası, arxeoloji və zondaj axtarışlar üzrə işlər natur tədqiqatlarına aiddir. Bundan əlavə, tədqiq edilən abidənin daha dərinə qavranılması üçün adətən uyğun əraziyə və tarixi dövrə aid digər tikililər, yeni analogiyalar haqqında məlumat toplanması vacib sayılır. Bu tədqiqatların böyük bir hissəsi bərpaçı - memar tərəfindən və ya onun bilavasitə rəhbərliyi ilə aparılır. Bu işlərin bəziləri üçün yaxın sənət və elmi müəssisələrin: arxivşünas - tarixçilər, sənətşünaslar, arxeoloqlar cəlb edilir.

Memarlıq abidələrinin sahədə tədqiqat işləri fiksasiyadan başlayır. Bərpa layihəsinin tərtibi zamanı memarlıq abidəsinin fiksasiyası əsasında binanın və onun detallarının miqyaslı ortoqonal çertyojları işlənən ölçmələr və eyni zamanda fotoqrafiya və söz təsviri vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, lazım gəldikdə ümumi görünüşün və detalların rəsmləri, rəng həllinin sxemləri və s. yerinə yetirilə bilər. Ölçmə çertyojları bilavasitə bərpa layihəsinin tərtibi üçün əsas kimi qəbul edilir. Ölçmə fiksasiyasının qarşısında hər dəfə dayanan məqsəddən asılı olaraq, o, müxtəlif dəqiqliklə aparıla bilər. Abidənin əsas ölçülərinin və planlaşma strukturunu müəyyən etmək üçün ən sadə sxematik ölçmə tətbiq edilir. O, abidə haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq və həcmi təyin etmək üçün işlərin ən ilkin mərhələsində yerinə yetirilə bilər. Bundan fərqli olaraq, memarlıq ölçməsinin məqsədi - nəinki ümumi sxemi və eyni zamanda abidənin memarlıq formalarını qrafik şəkildə əks etdirməkdir. O, abidənin kompozisiyası, dekorun xarakteristikası, üslub xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır.

Memarlıq ölçməsi hərdən memarlığı daha nizamlı xarakter daşıyan, sonrakı dəyişikliklərə az məruz qalmış, daha yeni tarixə malik abidələrin fiksasiyası üçün tətbiq edilir. Memarlıq ölçməsi, əsasən, bərpa işləri nəzərdə tutulmayan abidələrin fiksasiyası, məsələn dərslik nəşrlərində onların dərci zamanı tətbiq edilir. Bundan əlavə, kiçik miqyaslı (1:200) planların memarlıq ölçməsi abidələrin bərpası üzrə dövlət orqanları tərəfindən aparılan pasportlaşma zamanı tətbiq edilir.

Öz sənədliliyinə görə daha mükəmməl olan memarlıq - arxeoloji ölçmə

abidənin hər hansı bir səbəbdən yaranmış həndəsi deformasiyalarının dəqiq fiksasiyanı yerinə yetirir (Məmmədov, 2014: 7). Buna görə abidənin heç bir xətti, heç bir səthi əvvəlcədən həndəsi baxımdan düzgün, detalların isə bir - birinə tam uyğun gəlməsi qəbul edilmir (Şəkil 7).

Abidənin hər bir nöqtəsi bu və ya digər üsulla elə fiksasiya olunur ki, onun fəzada yerini təyin etmək və lazımı proyeksiyaya köçürmək mümkün olsun. Beləliklə, memarlıq-arxeoloji ölçmə - bərpaya məruz qalacaq abidənin tədqiqat fiksasiyasıdır. Onun aparılması trianqulyasiya (Şəkil 7) və karteziyan-koordinat üsulu ilə yerinə yetirilir. Son zamanlar memarlıq - arxeoloji ölçmə əvəzinə daha çox çöl və kamera işləri üçün yüksək dəqiqlikli cihazların (lazer, fototeodelit və s.) tətbiqini tələb edən fotoqrammetrik ölçmə və ya nöqtələr buludu istifadə edilir.

Abidənin və onun detallarının fotoqrafik fiksasiyası obyektə həm ilkin tanışlıq mərhələsində, həm də onun sonrakı tədqiqat və bərpa mərhələlərində aparılır. Abidənin fiksasiyası zamanı fotoqrafiyanın əsas üstünlüyü – onun sərt sənədliliyidir. Fotoçəkiliş abidə, onun xarici görünüşü, interyeri, detalları, onun ətraf mühitlə əlaqəsi haqqında maksimal dolğun məlumat verməlidir.

Mühəndis - texniki tədqiqat silsiləsinin əsas məqsədi - abidənin texniki vəziyyətini aşkar etmək, dağılma proseslərinin səbəb faktorlarını ayırd etmək, abidənin konstruksiyası və dekorativ elementlərinin uzunmüddətli qorunması üçün texniki tədbirləri təyin etməkdir. Bunun üçün abidənin mövcud olduğu ərazinin hidroloji şəraitinin və konstruksiyalarının vəziyyətinin öyrənilməsi vacibdir. Tədqiqatın vacib hissəsi - abidənin inşa materiallarının laborator araşdırılmasıdır. Bu zaman onların texniki – fiziki, mexaniki xassələri öyrənilir. İlk növbədə, tərkibi, mexaniki möhkəmliyi, səthinin keyfiyyəti, rütubət keçirmə səviyyəsi, çəkisi, suya davamlılığı, məsaməliliyi, buxarlanma, yanma, nəmlik və duzlaşma xassələrinə aid göstəricilər müəyyən-ləşdirilməlidir.

Mühəndis - texniki tədqiqat məsələlərinin çoxtərəfli həllini onların həllinə müxtəlif elmi sahələrə mənsub mütəxəssislərin cəlb olunmasını tələb edir: geoloqlar, inşaat mühəndisləri, kimyaçılar, fiziklər, bioloqlar, metalşünaslar, inşaat fizikası. Bir qayda olaraq, böyük bərpa təşəkkülatlarında bu məsələlərin həlli ilə məşğul olan elmi şöbələr mövcuddur. Lakin bu hallarda da ümumi koordinasiya, abidənin bütün xüsusiyyətlərini və bərpanın qarşıda duran məsələlərini yaxşı bilən bərpəçi - memara məxsusdur (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 137).

Arxeoloji qazıntılar - memarlıq abidəsində aparılan ilkin tədqiqat və bərpa işlərinin ayrılmaz hissəsidir. Memarlıq tikilisi inşa olunduğu dövrdən başlayaraq mədəni qatla ayrılmaz və çox mürəkkəb əlaqədədir. Arxeologiyada mədəni təbəqə anlayışı kimi insan fəaliyyətinin nəticəsində qrunun tarixi cəhətdən formalaşmış qatlar sistemi təsvir olunur. O, binanın tikintisi və dağılması nəticəsində yaranan zibildən, insanlar tərəfindən atılan qida, istehsalat, məişət və s. tullantılarından ibarətdir. Təbəqədə abidənin tarixi haqqında potensial baxımdan sonsuz informasiya əks olunur və qorunur. O yalnız arxeoloji tədqiqat prosesində üzə çıxarıla və oxuna bilər (Məmmədova, 2007: 126).

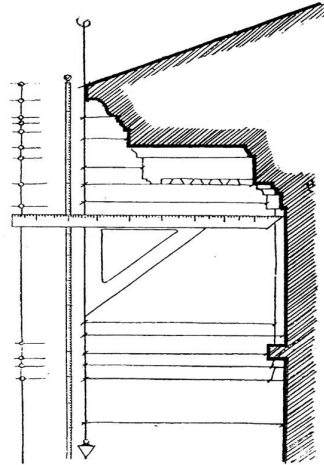
Bərpada aparılan memarlıq - arxeoloji qazıntılar zamanı qarşıda duran əsas məsələ abidəni əhatə edən və dolduran mədəni təbəqənin maksimal dəqiq öyrənilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb təsvirinin açıqlanmasıdır.

Qazıntıların aparılmasının vacibliyi məsələsi, onların sahəsi və yerləri abidənin qorunma dərəcəsi və bərpanın konkret tələbatından asılı olaraq həll olunur. Açılmaların üç tipi fərqləndirilir: xəndəklər, şurflar və qazıntılar (Şək. 8).

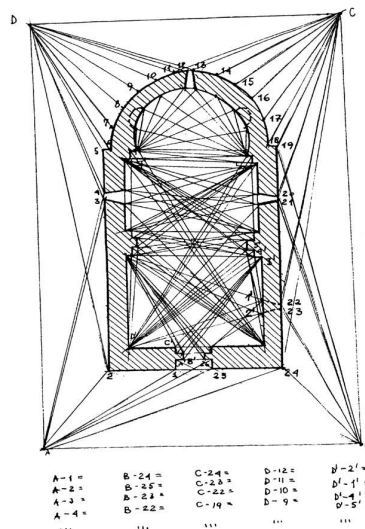
Kəşfiyyat aləti olan xəndəklə kiçik qüvvəyə malik təbəqəli ansambların tədqiqatı zamanı əvəzolunmazdır. O, itmiş tikili və ya onun hissələrinin axtarışı, ayrı-ayrı tikililərin və sahələrin qarşılıqlı əlaqəsinin təyini zamanı tətbiq edilir. Divarların perimetri boyunca qazılan tranşeyalar arzuolunmazdır. Mədəni təbəqənin materikə qədər arxeologiyada qəbul edilmiş endə (1,5 - 2m) tranşeyalar vasitəsilə qazılması əllə aparılır. Yalnız arxeoloji tədqiqat bitdikdən sonra kommunikasiyalar yerləşən sahədə iş mexanizmləri cəlb etmək olar.

Arxeologiyada şurf anlayışı kifayət qədər ciddidir və abidədə qazılmış istənilən ölçülü və profilili çalaya tətbiq edilə bilməz. Şurf adı altında ölçüsü 1x1m-dən 4x4 m -ə qədər olan kiçik düzbucaq şəkilli qazma nəzərdə tutulur.

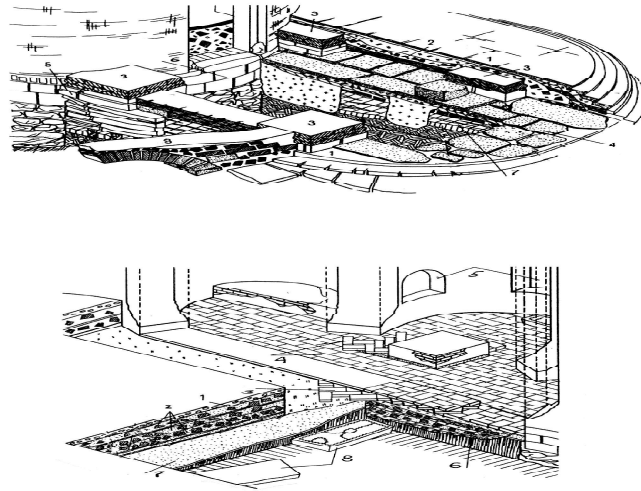
Geniş sahəyə malik abidənin əsas arxeoloji tədqiqat vasitəsi - qazıntıdır, yəni materikə (insan fəaliyyəti nəticəsində toxunulmamış qrunta) qədər lay-lay qazılmış səthin düzbucaqlı sahəsidir. Qazıntının adı sahəsi 100 kv.m-dən 400 kv.m-ə qədərdir. Tam ölçü tədqiqat vəzifələrindən və mədəni təbəqənin qüvvəsindən asılıdır. Qazıntılar bərpa olunan abidəni və ya ansamblı tam tədqiq etməyə imkan yaradaraq, onun ərazisinin ayrı ayrı hissələrini bir-birinin ardınca öyrənərək təkcə ümumi stratiqrafiya mənzərəsini deyil, binanın itmiş tikililəri və ya hissələrinin planları haqqında təsəvvür yaratmalıdır. İtmiş hissələri və xüsusilə bütöv tikililəri geniş sahədə, yəni qazıntılar vasitəsilə tədqiq etmək mümkündür. Böyük torpaq işləri (vertikal planlaşdırma) və ya abidənin daxilinin qruntdan təmizlənməsi zamanı qazıntı mütləq lazımdır (Məmmədova, 2007: 138).

Şəkil 6. Karnizlərin şaqul, reyka və xətkəş vasitəsilə ölçülməsi

Şəkil 7. Kiş, Şəki. Məbədin plan üzrə trianqulyasiya ölçməsi

Şəkil 8. Memarlıq abidəsində aparılan arxeoloji qazıntı nümunəsi: 1 - ovalşəkilli giriş; 2 - giriş meydançası üçün salınmış örtük qatı; 3 - giriş pylonlarının özülü; 4 - giriş örtüyünün böyük tava daşları; 5 - sütunların qədim bünövrəsi; 6 - məbədin bünövrəsi; 7 - abidənin tikintisindən əvvəl mövcud olmuş mədəni qat; 8 - məbədin qədim hissəsinin qalıqları

Bərpa və konservasiya layihələrinin hazırlanması

Memarlıq abidəsinin bərpa layihəsi. Bərpa layihəsinin tərtibi yeni tikililərin layihələndirilməsindən çox fərqlidir. Hər şeydən əvvəl, layihə obyektı olan memarlıq abidəsi yenidən yaradılmır, o artıq mövcuddur. Mövcud tikintinin xüsusiyyətləri və onun vəziyyəti tərtib olunan layihənin əsas məzmununu təşkil edir. Bu baxımdan, bərpa layihəsi azad yaradıcılıq aktı deyil, tədqiqat tərkibli mürəkkəb işdir və bərpaçı-memarın yaradıcılığında layihə işləri ilə tədqiqat işlərinin uyğunlaşdırılmış bir şəkildə aparılmasını tələb edir.

Bu sahədə layihələndirməyə elmi layihə, bərpaçı - memara isə yalnız layihəçi kimi deyil, bərpanın elmi rəhbəri kimi baxılmalıdır.

Burada bərpa layihəsinin bəzi xüsusiyyətləri meydana çıxır. Elmi layihə qərarlarının əsaslandırılması layihənin ilk tərkib hissəsidir. Bu əsaslandırma olmadan təklif olunan bərpa haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq və onun məqsədəuyğun olması qərarını vermək mümkün olmur.

Bərpa layihələndirilməsi zamanı layihəçi işin istehsal prosesi ilə sıx əlaqədə olmalıdır. Qeyd edildiyi kimi, abidənin tam tədqiqatı bərpa işləri dövründə davam etdirilir və layihə onlara uyğunlaşdırılır. Bərpa layihəsi abidənin tədqiqatına əsaslandığı üçün onun bütün detallarının tam hazır olması prinsipə mümkün deyildir. Bunun üçün hazırlanan bərpanın eskiz layihəsi müəllif təkliflərinin geniş müzakirəsinə böyük imkan verən və abidənin taleyi haqqında kollektiv qərarın qəbuluna şərait yaradan işin vacib mərhələsidir.

Eskiz layihəsi olmadan birmərhələli layihələndirmə, istisna hallarda planlaşdırılan işlərin kiçik həcmə malik olduğu, məsələn, evəlik divarların təkamül formalarının dəqiqləşdirilməsi və bərpa işlərinin arxeoloji abidələrdə tərtib olunan elmi-layihə sənədləşməsinin buraxıldığı hallarda icazə verilir.

Bərpanın eskiz layihəsi öz spesifikasiyasına görə adi memarlıq layihəsinə oxşar olmaqla ondan xeyli dərəcədə fərqlənir. Bununla belə, əsas məqsədi təklif olunan bərpanın bütün əsas metodik suallarına cavab verməli, keçmişdə yaradılmış memarlıq abidəsinin memarlıq elementlərinin xarakterini nəzərə almalıdır. Eskiz layihəsi bərpa işlərinə başlamaq üçün əsas sənəddir və bərpa işlərinin aparıldığı dövrdə onun üzərində iş davam etdirilir.

Bərpa layihəsi təkcə abidə ilə bağlı layihə-memarlıq sənədi deyil, həm də bütün elmi-tədqiqat, qrafik və sənədi sənədləşmənin kompleksindən ibarətdir.

Abidənin bərpa layihəsinin tərtibi aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- ilkin sənədləşmənin və bərpa tapşırığının tərtibi;
- eskiz bərpa layihəsi;
- işçi çərçivələrə malik bərpa layihəsi;
- layihənin maliyyə hesabının tərtibi.

Abidənin bərpa layihəsinin işlənməsi və eyni zamanda işlərin ardıcılığı və onların təminini dəyəri üçün sonrakı tədqiqatın istiqaməti və həcmi müəyyənləşdirilir (Məmmədova, 2007: 172).

Toplanmış məlumatlar və onun xarici görünüşünün ardıcıl dəyişdirilməsinin əsas mərhələlərinin qrafik rekonstruksiyası və ya rekonstruksiyalar şəklində verilməsi material imkan verdiyi halda çox arzulonandır. Bərpa qərarının əldə edilməsi və əsaslandırılması üçün çox önəmli olan tədqiqatın əyani illüstrasiyası şəklində abidənin memarlıq inkişafının tarixini izləməyə imkan verir.

Bərpanın eskiz layihəsinin əsas tərkib hissəsi - abidənin dəyərləndirilməsi və onun bərpası haqqında qəbul edilmiş qərarın prinsiplə əsaslandırılmasıdır. Bunun üçün ilkin olaraq abidənin tarixi və bədii əhəmiyyəti təyin edilir. Bərpanın eskiz layihəsi aşağıdakı tərkibdə tərtib edilir:

- Mərtəbələrin planı;
- Əsas kəsiklər (onların sayı tikilinin xarakterindən asılıdır);
- Bütün fasadlar;
- Binaının detalları, fraqmentləri, perspektiv görünüşü (əgər layihə həllinin əsaslandırılması bunu tələb edərsə).

Layihə çertyojları izahat yazısı və naturaya bağlanması üçün layihənin əsas elementlərinin uyğun səviyyələrilə təmin edilməlidir.

Izahat yazısı bərpa olunan abidə haqqında məlumatları (inşa tarixi, yenidənqurmalar, memarlıq xarakteristikaları və s.), eyni zamanda memarlıq abidəsinin təklif olunan bərpa layihəsinə əsaslandıran tədqiqat materiallarını əks etdirməlidir. İzahat yazısında abidəni əhatə edən ərazinin abadlaşdırılması tədbirləri, eyni zamanda memarlıq abidəsinin yerləşdiyi şəhər və yaşayış məntəqəsinin planlaşmasıyla onun uyğunluğu öz əksini tapmalıdır.

Bərpanın memarlıq işçi çertyojları abidənin hər hansı bir bərpa dəyişikliyi nəzərdə tutulan elementləri üçün hazırlanır. Bununla belə, hətta bu mərhələdə də abidənin bərpa olunacaq hissələrini tam dolğunluğu ilə xarakterizə etmək mümkün deyildir, çünki işçi çertyojlar yerində yeni dəqiqləşdirilmələri, hörgünün açılışlarını tələb edə bilər. Bərpanın işçi layihəsinin ayrı-ayrı hissələri müxtəlif sahəli mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetirilir: memarlar, mühəndis-konstruktorlar, texnoloqlar və s. Abidənin tarixi, onun strukturu, konstruksiyaların xüsusiyyətləri,

ayrı-ayrı elementlərin dəyərliliyi haqqında tam məlumatın bərpa layihəsinin müəllifi olan memarın əlində cəmləndiyi üçün o, koordinator rolunu daşıyır. Bərpanın işçi layihəsinin tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Layihənin qrafik hissəsi, bütün fasadların, planların, əsas kəsiklərin çertyojları, bəzi hallarda daxili divarların açılışları və maketlər;
- İzahat yazısı;
- Əlavə ölçmə çertyojları, yeni açılımların və şurfların ölçmələri;
- Ayrıca fraqment və detallar;
- Ayırı-ayrı konstruksiyaların işçi çertyojları, düyünlərin detalları və s.;
- İstismə, ventilyasiya, su və kanalizasiya təchizatı, işıqlandırma layihələri;
- Görülən işlərin siyahısı və materiallar göstərilməklə smeta-maliyyə sənədləşməsi.

Bərpa işlərinin təcrübəsi göstərir ki, bərpa layihəsi tam bir dəqiqliklə işlənsə belə, iş istehsalının gedişi əsnasında o, bir çox dəyişikliklərə məruz qalır. Bəzi hallarda bu dəyişikliklər və əlavələr o qədər mühüm olur ki, bərpa işlərinin sona yetdiyi zaman abidənin son görünüşü təsdiq olunmuş layihədən köklü surətdə fərqlənir. Belə hallarda bərpa işləri yerinə yetirildikdən sonra icra çertyojlarının hazırlanması tələb olunur (Гаджиева, 2003: 38). Bu səbəbdən bərpa layihəsinin elmi müəllifinin işi bərpa işlərinin aparıldığı bütün müddət ərzində davam edir və icra çertyojlarının yerinə yetirilməsi və elmi hesabatın tərtibindən sonra başa çatır.

Memarlıq abidələrinin yeni funksiyalara uyğunlaşdırılması. Adətən, abidənin bərpa layihəsi ilə bir vaxtda onun müasir funksiyalara uyğunlaşma layihəsi də hazırlanır. Bu layihəyə, hər şeydən əvvəl, abidənin xüsusiyyətlərindən, planlaşma strukturundan, dəyərli interyerdən, eyni zamanda funksional tələbatları nəzərə alan ayrı-ayrı yerləşmələrin təyinatından asılı olan ümumi memarlıq planlaşdırma qərarı daxildir. Bu məsələdə normativlərə mexaniki riayət deyil, abidənin və onun interyerinin qorunmasına üstünlük verilməlidir. Uyğunlaşma üçün yeni qapı və pəncərə boşluqlarının açılması, bir qayda olaraq, yolverilməzdir, müstəsna hallarda, əgər abidə çox böyük tarixə və arxeoloji dəyərə malik deyilsə, ikinci dərəcəli, bədii tərtibatsız otaqlarda bu boşluqların açılmasına tarixi abidələrin qorunması üzrə dövlət orqanlarının xüsusi icazəsindən sonra yol verilə bilər. Əsasən, abidənin plan strukturunun müasir tələbatla uyğunlaşması lazım gələrsə, son dövrlərdə açılmış mövcud boşluqların saxlanmasına, yəni konstruksiyaların pozulmasına, bərpa proqramlarının qismən azalmasına daha üstünlük verilir (Подъяпольский, Бессонов & Беляев, 2000: 145).

Ümumi planlaşma həllindən əlavə, abidənin təyinatı ilə əlaqədar yeni elementlərin, məsələn, pilləkənlərin (əgər onlar bərpa olunmursa), tamburların, şüşəli arakəsmələrin, qurulmuş avadanlığın çertyojları uyğunlaşma layihəsinə daxildir. Müstəsna hallarda bu çertyojlarda radiator qəfəşələri, işıq armaturları və s. öz əksini tapa bilər. Çardağ həcməsinin istifadəsinin yeni funksiyası ilə əlaqədar (kitab saxlanması və s.) onun yeni yükləri qəbul etməsi üçün möhkəmləndirilməsi, yanğın əleyhinə tədbirlər və s. məqsədi ilə xüsusi konstruktiv həllər uyğunlaşma layihəsinə daxil edilə bilər. Bu, bərpa layihəsi müəllifinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Buna görə, hal – hazırkı dövrdə belə hesab edilir ki, bərpa və uyğunlaşma bir – birindən ayrılmazdır, bu iki məsələ eyni zamanda və kompleks şəkildə həll olunmalıdır.

Dövrümüzdə abidələrin bilavasitə öz təyinatına uyğun istifadə edilə bilməməsi onların dağılma prosesini sürətləndirmişdir. Memarlıq abidələrinin yeni funksiyalarla təmin edilməsinə kəskin tələbat buradan yaranır. Yeni funksiyanın düzgün seçimi – onun istifadəsinə hazırlığın ilkin şərtidir, abidənin sonrakı taleyi bu seçimdən asılıdır. Funksiyanın seçilməsinə, hər şeydən əvvəl,

abidənin bədii keyfiyyətləri təsir edir. Yüksək bədii əhəmiyyət kəsb edən interyerlərə malik memarlıq şedevrləri kimi tanınan daha kamil tikililər üçün bu abidələrlə geniş kütlənin daha yaxından tanış olması üçün onların yalnız bir funksiyaya xidmət etməsi - muzeyləşdirilməsi çox vaxt rast gəlinən yeganə variantdır. Abidənin muzeyləşdirilməsini onun muzey məqsədləri üçün istifadəsindən fərqləndirmək lazımdır: muzeyləşdirilmiş abidədə eksponatlar yerləşdirilmir, o özü əsas və çox vaxt yeganə eksponat kimi çıxış edir. Muzeyləşdirilmiş abidələrin sayı çoxdur, bunlara Şirvanşahlar sarayı, Suraxanıda Atəşgah, Qız qalası, Möminə xatın türbəsi, Afina Akropolu və s. aid ola bilər. Lakin hətta ən görkəmli abidələr belə müəyyən şəraitdə praktiki istifadə funksiyalarını daşımalıdır. Bu halda yeni funksiyanın məzmunu abidənin sosial və mədəni əhəmiyyətinə cavab verməlidir. Nümunə kimi, Bakıda Kirxa binasının kamera - konsert zalı, M.Muxtarovun evinin Səadət sarayı, H.Z.Tağıyevin evinin Tarix, Deburun şəxsi malikanəsinin İncəsənət muzeyi kimi istifadəsini göstərmək olar (Fatullaev, 1986: 46). Ümumiyyətlə, abidələrin müəyyən yeni funksiyaları zamanı onların mədəni – ictimai müəssisələr: muzeylər, konsert və mühazirə zalları kimi istifadə olunmasına daha üstünlük verilir. Bu halda da geniş ictimaiyyətin abidənin bədii dəyərləri ilə daha yaxından tanış olması üçün şərait yaranır. Memarlıq abidələrində eyni zamanda inzibati binaların, elmi – tədqiqat institutlarının, layihə təşkilatlarının yerləşdirilməsi geniş tətbiq olunur. Müasir funksiyalara uyğunlaşdırma zamanı abidənin təyinatı əsas şərtədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində də dağıntılar şəklində bir çox abidələr mövcuddur. Bu abidələr sırasında müdafiə tikililəri, qəsrlər, xristian və islam məbədləri və bir çox digər abidələr daxildir. Həmin abidələrin qalıqlarının konservasiya edilməsi və turist marşrutlarına salınması çox təqdirəlayiq bir hal ola bilər.

Memarlıq abidələrinin mühafizəsi tədbirləri. Abidələrin mühafizəsi bir çox amillərdən asılıdır. Həmin amillərə hüquqi, fiziki, təbii tədbirlər aid edilə bilər. Bərpa prosesində qeyd olunan məsələlər həll edilsə, abidənin sonrakı taleyi, onun mühafizəsi istifadə şəraitindən asılı olur. Belə ki, müasir istifadə üçün abidənin uyğunlaşdırılması hər şeydən əvvəl onların qorunub saxlanması üçün bir vasitədir. Bu səbəbdən uyğunlaşmanın əsas şərtlərindən biri abidəyə tam hörmət qoyulması, onun hər hansı bir zədədən qorunmasıdır. Hər şeydən əvvəl abidənin fiziki cəhətdən, xüsusilə bədii və tarixi baxımdan bütün qiymətli elementlərinin qorunmasına olan tələbdir.

Abidənin fiziki cəhətdən mühafizəsi – zamanın dağıdıcı təsirinə qarşı maksimal qorunmanın təmin edilməsi deməkdir. Abidənin nəinki xarici görünüşünü, eyni zamanda müəyyən tamlığa malik interyerinin daxili fəzasını da təhrif etmədən fiziki müdafiədən savayı abidənin dərk edilib – qavranılması şəraitinin təmin edilməsi də vacibdir. İstifadə edilən memarlıq abidələrinin üstünlük təşkil edən utilitar dəyəri onların bədii və tarixi dəyərindən asılılıq təşkil edir. Abidələrə bu və ya digər müasir funksiyaların verilməsi onların daimi qorunması və saxlanması üçün lazımi şərtlər yaradır. Bundan əlavə, son zamanlar daha çox qeyd edildiyi kimi, abidələrin praktiki istifadəsi onların muzey əşyalarına xas olan müasir şəraitdən təcrid olunmasının qarşısını alır və cəmiyyətin aktiv həyatına qoşulmasına şərait yaradır. Onların insanlara daha dərinlən emosional təsiri edir. Bu səbəbdən son onilliklər memarlıq abidələrinin istifadəsi probleminə olan münasibət dəyişmişdir.

Memarlıq abidəsinin mühafizə tədbirlərində ətraf ərazilərin abadlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni abadlaşdırma tədbirləri həyata keçirilmədən onun bərpasını tamamlanmış hesab etmək mümkün deyildir. Abidənin ətrafının abadlaşdırılması üzrə işlərin tamamlanmaması nəticəsində memarlıq abidəsi ətrafındakı ərazi yeni tikililər tərəfindən zəbt olunur, bu, abidənin tarixi – memarlıq əhəmiyyətini itirir və onun ətraf ərazidən baxımlılığına maneçilik törədir.

Memarlıq abidəsinin bərpası zamanı bərpaçının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri uyğun mühitin və «qoruq zonasının» yaradılması olmalıdır. Bir qayda olaraq, bərpa işlərindən asılı olmayaraq memarlıq abidələrinin qoruq zonalarının sərhədləri uyğun yerli icra hakimiyyətləri tərəfindən təyin və tərtib edilməlidir. Lakin əgər bərpa işlərinin başlanmasına kimi abidənin qoruq zonası hələ təyin olunmayıbsa, bu zonanın sərhədlərinin təyini və abadlaşdırma layihəsinin tərtibi bərpaçı memara həvalə olunur. Şəhərin istinad planına daxil edilmiş və təsdiqlənmiş qoruq zonalarının sərhədləri şəhərlərin planlaşdırılması, rekonstruksiyası və tikintisi zamanı memarlıq abidələrinin maraqlarının qorunması üçün əsas sənəd rolunu oynayır. Adətən qoruq zonasının tövsiyyə edilən optimal ölçüləri abidənin daha uca hissəsinin hündürlüyünün iki mislinə bərabər radiusun çevrəsi kimi sayılır, lakin bu ölçü doqma kimi qəbul edilməməlidir.

Qoruq zonasının ölçü və sərhədlərinin təyini zamanı hər bir halda memarlıq abidəsinin tarixi – bədii əhəmiyyəti, onun kompozisiya xüsusiyyətləri, şəhər ansamblında tutduğu mövqe, ətraf tikintinin xarakteri, sahədə yerləşmə şəraiti, ərazinin relyefi və s. nəzərə alınmalıdır. Tarixi – memarlıq ansamblının ətrafında qoruq zonalarının sərhədlərinin təyini zamanı çox vaxt şəhərin nisbətən böyük bir ərazisinin ayrılması səbəbindən məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Adətən tarixi – memarlıq əhəmiyyətinə görə böyük ansamblar ona daxil olan bütün memarlıq abidələrlə birlikdə qoruq elan edilir. Qeyd olunan kompleks tədbirlər nəticəsində abidənin hərtərəfli mühafizəsini təmin etmək olar.

Nəticə. Memarlıq abidələrinin qorunması – mühəndis konservasiyası və bərpasının əsas vəzifəsidir. Bu halda memarlıq abidəsi anlayışı ictimai faydalı məqsədlərə xidmət edən və onların inşa edildiyi dövrlə və ya hər hansı bir tarixi hadisə ilə bağlı ayrı–ayrı memarlıq qurğularını və ya onların komplekslərini təyin edir. Qorunan memarlıq abidələri sonrakı nəsillərə mədəniyyətin varisliyini dərk etməyə imkan verir. Bu, mövcud olanlara həqiqi məna verir və gələcəyə inam yaradır, çünki vizual qavrama memarlıq irsini dərk etmənin əsas sensor metodudur. Hər hansı bir abidənin qorunması elmi cəhətdən əsaslandırılmış konservativ–bərpa işlərinin vaxtaşırı aparılmasını tələb edir.

Memarlıq abidələrinin bərpa və konservasiyasının metodikası hər bir bərpaçıdan qarşısında duran məsələlərin həlli istiqamətində yaradıcı yanaşmanı tələb edir. Bərpa və konservasiya işlərinin artan həcmi elmi – metodiki və praktiki xarakterli mürəkkəb məsələləri irəli çəkir. Bu səbəbdən memarlıq abidələrinin mühəndis konservasiyası ciddi nəzarət və müxtəlif sənət mütəxəssisləri, ilk növbədə bərpaçı – memarlar, mühəndis və arxeoloqlarla birgə işi tələb edir.

Bir həmləyə inşa edilmiş, xüsusilə, orta əsr abidələri azsaylıdır. Onların böyük əksəriyyəti çoxsaylı yenidənqurmalarla məruz qalaraq əlavə tikililərlə əhatə olunmuşdur. Bu baxımdan bərpa işlərinə başlamazdan əvvəl sənədlərə və natur ölçmələrə əsaslanaraq hər bir hissənin xarakter və tarixini dəqiq təyin etmək lazımdır. Memar təkcə mədəniyyət tarixinə aid ayrı – ayrı dövrlərin tikililərinin tipoloji xarakterini deyil, eyni zamanda konstruksiyaları, yəni tikilinin «anatomiyasını» və müxtəlif memarlıq məktəblərinin üslub fərqliliyini bilməlidir.

Memarlıq abidələri özlüyündə çox zaman onlarda bütün ustalığını əks etdirmiş böyük memarların yaratdığıdır. Bu o deməkdir ki, bərpaçı memarın ustadın ideyasını dəyişdirməyə haqqı yoxdur. Onun vəzifəsi elmi bacarığına və təcrübəsinə əsaslanıb abidəni yaşatmaqla gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Ədəbiyyat:

Ахундов, Д. А. (1986). Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Азернешр.

Azərbaycan Respublikası. (2012). “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 21 dekabr 2012-ci il, № 506-IVQ.

Azərbaycan Respublikası. (1998a). “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 10 aprel 1998-ci il, № 470-IQ.

Azərbaycan Respublikası. (1998b). Memarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 15 may 1998-ci il, № 497-IQ.

Azərbaycan-Norveç-Kiş birgə layihəsi. (tarixsiz). Hesabat.

Balanos, N. (1936). Les monuments de l'Acropole: Relevement et conservation. Paris.

Fatullayev, Ş. S. (1986). Градостроительство Баку XIX – начала XX веков. Стройиздат – Ленинградское отделение.

Венецианская хартия. (1974). Международная хартия по консервации и реставрации исторических памятников и достопримечательных мест [Венецианская хартия]. В Методика и практика сохранения памятников архитектуры (с. 123–127).

Гаджиева, С. Х. (2003). Методика проведения архитектурно-реставрационных работ: Методическое пособие для студентов архитектурного факультета.

Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu. (2001). Bakı: Elm.

Məmmədov, F. (2014). Memarlıq və arxeoloji abidələrdə ölçmə işləri. Təhsil.

Məmmədova, Z. G. (2004). Memarlıq abidələrinin bərpasının əsasları. Çarşıoğlu.

Məmmədova, Z. G. (2007). Bərpanın elmi-nəzəri əsasları (Dərslik). Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya.

Məmmədzadə, K. M. (1973). Azərbaycanda inşaat sənəti. Elm.

Мамедова, Г. Г. (2004). Зодчество Кавказской Албании. Çarşıoğlu.

Nazirlər Kabineti. (2001). Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında Qərar (№ 132). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2001(8), 1720–1919.

Perogalli, C. (1954). Monumenti e metodi di valorizzazione. Milano.

Подъяпольский, С. С., Бессонов, Г. Б., & Беляев, Л. А. (2000). Реставрация памятников архитектуры (Учебник). Стройиздат.

Qiyasi, C. Ə. (1991). Nizami dövrü memarlığı. Işıq.

Salamzade, A. V., Avalov, G. V., & Salaeva, R. D. (1979). Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Elm.

Şəxixanov, T. H. (2018). Memarlıq abidələrinin öyrənilməsi, qorunması və bərpaasının əsas prinsipləri. Mono-qrup.

UNESCO. (1972, 16 noyabr). Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. Paris.

Venesiya Xartiyası. (1964). Abidələrin və tarixi yerlərin konservasiyası və bərpası üzrə Beynəlxalq Xartiya. Tarixi irs mütəxəssisləri və memarların 2-ci beynəlxalq konqresi, Venesiya. Tərcümə: ICOMOS Azərbaycan. https://www.academia.edu/118065635/Venesiya_Xartiyas%C4%B1

Useynov, M., Bretanitskiy, L., & Salamzade, A. (1963). История архитектуры Азербайджана. Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам.

Засыпкин, Б. Н. (1928). Архитектурные памятники Средней Азии: Проблемы исследования и реставрации. В Вопросы реставрации (Вып. II, с. 207–284). Центральные государственные реставрационные мастерские.

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Məhəmməd Nurməmmədov

İstinad: Məmmədova, Z., Nurməmmədov M. (2025). Memarlıq abidələrinin bərpası və konservasiyası. F. Xəlilli (Hazırlayan). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 224-245). Bakı: AFPoliqrAF. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025